

Глобалізація та цивілізаційні зрушення сьогодення

Юрій Павленко*

АНОТАЦІЯ. Сутністю глобалізації є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему. Останніми роками у світі чіткіше проступають суперечності глобалізації та цивілізаційно-регіоналістські тенденції, які досліджуються у статті за такими аспектами: інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний і культурний. Обґрунтовується, що продуктивною є лише така форма сприйняття західних досягнень представниками інших цивілізацій, коли вони вибірково та цілеспрямовано адаптуються до місцевих ментально-культурно-ціннісних традицій, умов життя і стереотипів поведінки, узгоджуючись, а не дисонуючи з ними.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Глобалізація, нерівномірність розвитку, цивілізація, глобальні трансформаційні процеси, інформаційне суспільство, інформаційно-технологічний розрив, вестернізація, квазівестернізація.

Природа глобалізаційного процесу

Сучасність – доба глобалізації. Нині таке визначення стало узвичаєним. Проте зміст самого поняття «глобалізація» ще далеко не розкритий. Що вона являє собою? У чому її суть? А головне: що несе вона людству в цілому й окремим його складовим? Ці та інші питання підіймаються і ґрунтовно розглядаються сучасними, зокрема українськими¹, дослідниками, зокрема й на сторінках даного часопису².

* Павленко Юрій Віталійович – доктор філософських та кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, професор кафедри культурології Національного університету «Киево-могилянська академія», фахівець із проблем філософії історії, цивілізаційної теорії та світ-системних трансформацій доби глобалізації.

¹ Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 1998; Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001; Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Вл. фонд «Международный деловой центр», 1998; Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.

У сучасній науковій літературі³ виокремилися три основні підходи до глобалістичної проблематики: 1) гіперглобалістів, які вважають, що сучасна глобалізація становить якісно нову добу в розвитку людства, яке у вигляді окремих народів та держав цілковито підпорядковується функціонуванню глобальної мегасистеми, передусім дисципліні світового ринку; 2) скептиків, які твердять, що глобалізація це переважно міф і що відповідні процеси, маючи глибоке історичне коріння, є розгортанням давніх тенденцій, які накладаються на розвиток окремих націй-держав, а не визначають їх; 3) трансформаціоністи, за якими тепер світ справді переживає якісні перетворення на глобальному рівні, але ці перетворення мають глибоке історичне коріння і у цілому не нівелюють етнонаціональне та цивілізаційне різмаїття соціокультурних й економічних форм.

Наприкінці ХХ століття більшість інтелектуалів дивилася на глобалізаційні процеси, оптимістично, і похмуро попередження С. Хантінгтона щодо «зіткнення цивілізацій»⁴ не відчувалося злободенним. Але 11 вересня 2001 року людство ступило вже у не тільки «календарне», а й справжнє ХХІ століття. Упродовж кількох наступних років істотно змінився не тільки світ (американська інтервенція в Афганістані та Іраку, криза довіри серед провідних членів НАТО у зв'язку з подіями на Близькому Сході, розширення Європейського Союзу, зменшення впливу Росії на пострадянському просторі, поширення руху антиглобалістів, виразні тенденції до поглиблення регіоналізаційних процесів, переважно на спільному цивілізаційному ґрунті, посилення фундаменталістських настроїв, і не тільки в Мусульманському світі, а й у США, Західній Європі, Росії тощо), а і ставлення до глобальних трансформацій останнього часу з боку наукового співтовариства. Во-

---

— К.: Наук. думка, 2002; Павленко Ю. В. История мировой цивилизации: философский анализ. — К.: Феникс, 2002; Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002; Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. — К.: Знання, 2000; Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація: В 2 т. — Х.: Основа, 2001; Шепелев М. А. Глобалистика: В 2 ч. — Днепропетровск: ДНУ, 2001.

² Сіденко С. Соціально-економічний вимір сучасної глобалізації // Міжнародна економічна політика, 2004. — Т. 1 (№ 1).

³ Гелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. — К.: Фенікс, 2003. — С. 24–33.

⁴ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 3.

но у цілому стало більш стриманим, критичним і скептичним. Глобалізаційна романтика західних, переважно північноамериканських, дослідників 90-х років минулого століття стрімко відходить у минуле. Натомість чіткіше проступають суперечності глобалізації та цивілізаційно-регіоналістські тенденції. На них варто зупинитися.

Сутністю глобалізації є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему. Всяка система організована за ієрархічним принципом. Окремі елементи, блоки, підсистеми працюють на забезпечення інших, що є провідними, системоутворюючими.

Привертає увагу разюча нерівноправність компонентів, що утворюють глобальну цивілізацію, дедалі більша прірва (за параметрами інформаційно-технологічної оснащеності, якості життя більшості людей тощо) між її провідною ланкою – Заходом, групою найрозвинутіших країн, що вийшли на рівень інформаційного суспільства, і рештою людства, яке дедалі разючіше відстає від світових лідерів.

На планеті все потужніше діють глобальні закономірності та тенденції, характер яких визначається переважно інтересами і можливостями невеликої групи найпотужніших держав, міжнародних фінансових установ і транснаціональних корпорацій. За таких умов більшість країн другого і третього ешелону напівпериферії та периферії по відношенню до світ-системного ядра (Північна Америка, Західна Європа та Японія), за І. Валлерстайном, швидше прилаштовується до їх вимог, ніж самостійно й активно діє в напрямі забезпечення власних інтересів. Найрозвинутіші в економічному і науково-технічному відношенні країни Заходу та почасти Далекого Сходу стають беззаперечними гегемонами нового глобального, постіндустріального, інформаційного, або, як уточнює М. Кастельс⁵, інформаційного світу.

Впадає в око прірва між світовими лідерами та рештою країн, яка стрімко збільшується. Загальний соціально-економічний стан, зокрема якість життя пересічної більшості населення незахідних країн,

---

⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика. Общество. Культура. – М.: ГУ «Высшая школа экономики», 2000.

упродовж останнього десятиліття не поліпшується, а радше деградує, що особливо помітно в таких регіонах, як Тропічна Африка, пострадянська Євразія та частини – Латинська Америка.

Слід наголосити, що процес зростання нерівномірності розвитку та якості життя між країнами Заходу і більшості інших регіонів планети триває і посилюється вже впродовж останніх двох-трьох століть, особливо з часу Промислового перевороту в Англії наприкінці XVIII століття та подальшого колоніального розподілу світу між купкою провідних країн Європи. Використовуючи свою економічну та військово-технічну перевагу, вони змогли організувати навколо себе (і у власних інтересах) решту людства, мобілізувати ресурси планети в інтересах власного прискореного розвитку і збагачення.

За умов глобалізації маємо справу із взаємозв'язаними різноспрямованими тенденціями. Постіндустриальні країни Заходу на чолі зі США впевнено випереджають інші держави за загальним обсягом споживання та якістю життя, і ця тенденція наростає⁶. Паралельно швидкими темпами, значно випереджаючи в цьому відношенні Захід, розвиваються деякі інші країни, головне Далекого Сходу. Спочатку це спостерігалось в Японії, згодом – у Південній Кореї, на Тайвані, в Гонконгу та Сінгапурі, а впродовж останньої чверті XX століття – насамперед у Китаї. Паралельно з північноатлантичним Заходом у світі утворився другий центр випереджаючого розвитку – Далекосхідний, у якому нині лідером є Японія, але в осяжному майбутньому цю почесну роль може перебрати Китай⁷. Якщо такі прогнози здійсняться, то на середині XXI ст. у світі буде відтворена на новому рівні традиційна система рівноваги Західного та Далекосхідного цивілізаційних осередків, що наочно проглядалася вже на межі ер (Римська імперія і китайська імперія Хань) і проіснувала до XVIII століття.

Сучасна глобальна жорстка ієрархічна система ґрунтується на гегемонії Заходу і частково Японії пере-

---

⁶ Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. – К.: Знання, 2000. – С. 120–121.

⁷ Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К.: Наук. думка, 2002.

дусім у трьох сферах — фінансовій, військово-політичній та інформаційній. Інформаційна гегемонія дедалі більше відіграє вирішальну роль. Вона починає домінувати над виробничою і фінансовою та визначати їх характер і можливості так само, як виробнича у землеробсько-промислових суспільствах визначала характер привласнення природних багатств. Тому сучасні дослідники, передусім американський соціолог Д. Белл⁸, у світовому цивілізаційному процесі після індустріальної доби (яка розпочалася з промислового перевороту в Англії) визначають добу, або стадію, інформаційного суспільства. Вона репрезентує і якісно новий рівень ноосферного процесу на планеті.

Нині зрозуміло, що глобалізація та становлення інформаційного суспільства виступають двома боками, гранями, аспектами єдиного процесу, під знаком якого проходить сучасний етап людської історії. Провідна роль у цьому процесі належить Західній, Новоевропейсько-Північноамериканській, або Євро-Атлантичній, цивілізації, яка історично стягнула навколо себе Латинську Америку та Східну Європу з Північною Азією («Євразію» у вузькому, культурно-історичному значенні цього терміна). Разом цю макроцивілізаційну конструкцію, яка в загальних рисах склалася вже на кінець XVIII століття, було запропоновано називати Макрохристиянським світом⁹. За його межами опинилися три великі традиційні макроцивілізаційні світи: Мусульмансько-Афразійський, Індійсько-Південноазійський (індуїстсько-буддійський) та Китайсько-Далекосхідний (конфуціансько-буддійський).

Упродовж двох останніх століть великі цивілізаційні світи Сходу були змушені так чи інакше реагувати на виклики з боку Заходу і на сьогоднішній день опинилися в глобалізованій планетарній структурі людства. Колізії, що винакають і, тим більше, мають виникнути в межах глобальної трансцивілізаційної макросистеми, визначались і визначаються передусім світовим нееквівалентним обміном. Його наслідком є виснаження ресурсів більшості регіонів планети і по-

---

⁸ Bell D. The Framework of the Information Society. — Oxford: Oxf. Univ. press. 1980.

⁹ Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. — К.: Либідь, 1996. — С. 318–338.

гіршення якості життя їхніх мешканців, включених у процес глобалізації.

Вищеозначена основна суперечність глобалізації — яка полягає у посиленні розриву між багатими найрозвинутішими країнами, що перейшли на стадію постіндустріально-інформаційного розвитку, та рештою людства, серед якого спостерігаємо інколи навіть регрес до попередніх стадій розвитку (Афганістан, Сомалі, Судан, Руанда, Сьєрра-Леоне тощо), — розкривається в багатьох аспектах. Серед них можна виокремити: інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний і культурний.

Як лідер у розробці новітніх електронних та інших технологій Захід забезпечив собі майже монополне право формування інформаційних потоків (з усіма перевагами щосекундного огляду стану всієї планети) та контролю над ними. Продукуючи новітні

виробничі технології, він реалізує на світовому ринку товари найкращої якості і встигає оновити свою технологічну базу та налагодити випуск нового покоління товарів до того, як у решті країн встигнуть досягти і реалізувати ці його стандарти. Інші країни приречені або тиражувати його вже морально застарілі виробничі зразки, одержуючи від цього мінімальний прибуток, або задовольнятися сферами, що не потребують високих технологій, зокрема сільським господарством і видобувною промисловістю, ціни на продукцію яких (за винятком нафти й газу) у цілому невисокі.

Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, Захід та почасти Японія забезпечили своє інформаційно-технологічне панування на планеті і поставили цим у залежність від себе всі інші країни. У результаті виникла глобальна суперечність між Заходом з Японією та рештою держав світу в інформаційно-технологічному відношенні, що у принципі не може бути переборена з боку більшості держав, що відстають.

Економічна нерівність між групою передових в інформаційно-технологічному відношенні і таких, що відстають, залежних від неї держав нині реалізується прискореними темпами. Завдяки нееквівалентному обміну останніх століть спочатку між Європою і Новим Світом, а потім між Західноєвропейсько-Північно-

американським центром розвитку і всім іншим людством, Захід акумулював величезний капітал. У даний час він набуває характеру капіталу транснаціональних компаній, що базуються внаслідок низки причин у країнах Заходу, насамперед у США. Країни базування одержують вигоду від його функціонування, тоді як більшість інших держав опинилася в залежності від неконтрольованих жодними міжнародними організаціями потоків цього капіталу, догоджає йому — як правило, за рахунок інтересів власних народів.

Капітал транснаціональних компаній на користь собі, не зважаючи на інтереси окремих регіонів і людства в цілому, визначає темпи і спрямованість розвитку окремих держав. Він закріплює з вигодою для Заходу характер міжнародного поділу праці, тим самим забезпечуючи штучно завищені життєві стандарти країнам свого базування, а решту людства прирікає на існування в екстремальних умовах. Включені до глобальної економічної системи країни і народи за межами світ-системного ядра одержують здебільшого лише кошти для відтворення своєї робочої сили. А в деяких регіонах (як, наприклад, у багатьох країнах Тропічної Африки) не йдеться навіть про забезпечення фізичного виживання певної частини населення.

У результаті зростання інформаційно-технологічної й економічної нерівності збільшується соціальна прірва між багатю і бідною частинами людства. Можна говорити навіть про утвердження глобальної, наддержавної — світової — соціальної структури. Її утворюють надклас багатих і надклас бідних.

Представники першого надкласу, що панує, є власниками і співвласниками світового капіталу, який функціонує через національні і дедалі більше через транснаціональні фінансові структури та корпорації. Планетарний надклас багатих репрезентується більшістю населення західних країн, почасти Японії, Південної Кореї і Тайваню, а також тими стратами і прошарками населення за межами світ-системного ядра, які обслуговують інтереси цих структур (передусім компрадорською буржуазією та корумпованими урядами, а також інтелектуалами, які здійснюють ідеологічне забезпечення їхніх інтересів).

Представники другого надкласу, що зазнає експлуатації, становлять основну масу людства і репрезенто-

вані у всіх країнах світу. Проте в чистому вигляді вони є переважною більшістю населення незахідних держав, оскільки в країнах Заходу (завдяки перерозподілу його структурами світового багатства на свою користь) на високий рівень піднято систему соціальної підтримки малозабезпечених, і трудящим у цілому забезпечено високі стандарти життя, не еквівалентні реальній їхній участі у світовому виробництві товарів і послуг.

Тому, схематизуючи реальність, можна сказати, що в сучасному світі основна соціальна суперечність розгортається вже не стільки в межах окремих країн, скільки на глобальному рівні.

У розвинутих державах ефективно працює система соціального забезпечення, завдяки якій соціально-класові суперечності значною мірою втрачають свою гостроту. Але з тим більшою силою ці протиріччя виявляються в планетарному масштабі, визначаючи накопичення надлишкового багатства на одному полюсі та злиднів на протилежному.

Зростання інформаційно-технологічного розриву, нееквівалентний обмін між провідними та такими, що відстають від них, країнами, соціально-майнова нерівність у світовому масштабі потребують забезпечення такого стану справ військово-політичними засобами та міжнародними інститутами. Щодо «непокірних» застосовуються різноманітні санкції, аж до тих, що порушують усі принципи міжнародного права, — наприклад, військових операцій (навіть без санкції Ради безпеки ООН: бомбардування Сербії під час конфлікту у Косово, тим більше — нещодавня агресія США і Великої Британії з їхніми союзниками проти Іраку).

Водночас на міжнародній арені і після краху СРСР залишаються держави, достатньо потужні для того, щоб проводити самостійну політику. Серед них не тільки Японія, а й Китай, Індія, Іран, а в деяких ситуаціях і Росія, що періодично демонструє амбіції «великої держави». Ці країни створюють певну політичну противагу планетарній гегемонії Заходу. Захід, природно, вдається до всіляких заходів, щоб не припустити посилення в будь-якому регіоні світу антизахідних, передусім антиамериканських, сил. Але брутальна пове-

дінка США при президентстві Дж. Буша-молодшого лише підбурює останні та надає їм додаткового авторитету у багатьох країнах Азії та Африки, особливо серед мусульманських народів.

Виведені колоніальним і неокolonіальним втручанням Заходу зі стану соціо-природної рівноваги різноманітні регіони планети, а тому і Земля в цілому, опинилися у стані неконтрольованих демографічних змін. Стрімке зростання народонаселення є характерним для бідних і найбідніших народів, які зберегли на побутовому рівні традиційні системи цінностей, що стимулюють збільшення народжуваності.

Швидке зростання кількості людей за невисоких темпів економічного розвитку, а то і зовсім його негативних показників, визначає примноження злиднів у державах Тропічної Африки, багатьох регіонах Азії і Латинської Америки. Найактивніші індивіди масово мігрують до країн з високим рівнем добробуту, долаючи протидію з їх боку найрізноманітнішими, найчастіше кримінальними, методами. Відтак Захід «знизу» просякується нелегальними емігрантами, що породжує додаткові антагонізми в його власній системі. Проте водночас він сам дедалі більше потребує надходження дешевої та невибагливої, готової на будь-яку роботу за мізерну оплату, безправної маси емігрантів. Водночас слабозрозвинуті перенаселені країни позбавляються найбільш енергійних, працездатних осіб – того людського капіталу, що міг би сприяти своїми знаннями та працею підйому відсталих регіонів планети.

В умовах масового відпливу інтелекту і рук численні країни, зокрема на пострадянському просторі, опиняються у ще скрутнішому становищі, тоді як Захід підсилюється додатковими порціями життєвої енергії та інтелекту легальних і нелегальних емігрантів з країн, що перебувають у стані стагнації чи деградації або навіть (як Китай) бурхливо розвиваються, але ще далекі за якістю життя від західних стандартів.

Не варто забувати і про глобальні екологічні проблеми, що у світовому масштабі постали внаслідок утвердження індустріального, породженого капіталізмом, виробництва. Традиційні цивілізації орієнтува-

лися на просте, а не на розширене відтворення і стосовно природно-господарських умов окремих регіонів планети вже в давнину виробили оптимальні форми соціально-екологічного балансу. Але підтримувати цей баланс можна було тільки за умови простого, а не розширеного виробництва. А воно, як відомо, є сутністю капіталістичної економіки в будь-якому її історичному різновиді, включаючи її сучасний стан.

Базуючись на індустріальній економічній системі розширеного виробництва, Захід розгорнув глобальне використання ресурсів планети у своїх інтересах, тим самим виснажуючи їх і плундруючи довкілля. Згодом, турбуючись про якість власного життя, він почав піклуватися про охорону навколишнього середовища у своєму власному ареалі, виносячи шкідливі виробництва подалі від себе і розміщуючи їх відходи в інших частинах планети. Унаслідок цього почали утворюватися два якісно різні типи штучних ландшафтів (природних на планеті вже майже не лишилося). Перший створюється та підтримується з урахуванням вимог до довкілля з боку багатой частини людства. Він відповідає науковим

вимогам і визначає екологічну ситуацію в економічно та інформаційно високорозвинутих країнах. Другий утворюється стихійно в бідних регіонах планети, що спеціалізуються на брудних виробництвах за недотримання екологічних вимог.

Зрозуміло, що зростання фактичної нерівності між багатими країнами, що динамічно розвиваються, і бідними, залежними від них, що стагнуть і взагалі деградує, як і світова екологічна криза, що настає, загрожують добробуту і самого Заходу. Однак нині ці загрози ще не настільки сильні, щоб реально позначатися на якості життя громадян західних держав, тим більше їх панівного прошарку.

Новий світовий порядок, що утверджується, цілком влаштовує західне суспільство в цілому. Більше того, воно знаходить у ньому реалізацію ідейно-ціннісних, соціокультурних настанов Західної цивілізації Нового часу, найчіткіше відображених у протестантизмі, особливо в кальвінізмі з його вірою в богообраність підприємливих ділків, які використовують інше людство та природне середовище як засоби для досягнення своїх (що усвідомлюються як «богоугодні») цілей.

За умов глобалізації та виходу найрозвинутішої частини людства на постіндустріально-інформаційний рівень розвитку спостерігаємо і розкриття глибоких культурних суперечностей – як між західними формами масової культури та традиційними цінностями незахідних народів, так і в межах самої соціокультурної системи Заходу. Можна виокремити два основні рівні культурних контраверз епохи глобалізації: у самій західній культурі й у масштабах культурного розвитку людства як такого.

Основна соціокультурна суперечність сучасного західного суспільства добре розкрита вже згадуваним вище Д. Беллом¹⁰. Вона полягає в несумісності протестантських у своїй основі духовних цінностей, що, як свого часу показав М. Вебер¹¹, забезпечили саму можливість утвердження капіталізму в європейському та планетарному масштабі, і цінностей масової культури суспільства споживання, що брутално нав'язуються рекламою через засоби масової інформації. Споживацько-гедоністичне ставлення до життя прямо суперечить аскетично-трудовому духу раннього та класичного капіталізму, блокує самовідтворення його ідейно-ціннісно-мотиваційних засад, а відтак і усього (що базується на них) західного соціокультурного типу.

При цьому, в міру того як «плавильний тигель» США починає давати збої, про що красномовно пише С. Хантінгтон у своїй останній книжці¹², англосаксонський буржуазно-протестантський соціокультурний тип перестає виступати абсолютною домінантою, зіштовхуючись з обмеженнями з боку афро-американських, латиноамериканських, індійських та далекосхідних, японських і китайських стереотипів.

Тому в планетарному масштабі культурна суперечність виявляється навіть гострішою, ніж у рамках самого Заходу. На цьому рівні ми бачимо непереможний антагонізм між специфічними ідейно-ціннісно-мотиваційними засадами великих традиційних цивілізацій, насамперед Мусульмансько-Афразійською, Індійсько-Південноазійською та Китайсько-Далекосхідною, і квазіцінностями комерціалізованої культури «одновимір-

¹⁰ Bell D. Cultural contradictions of capitalism. – New York: Basic Books, 1975.

¹¹ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994.

¹² Хантінгтон С. Кто мы? – М.: Транзиткнига, 2004.

ного», за виразом Г. Маркузе¹³, суспільства масового споживання.

На протипагу різноманіттю ідейно-ціннісних засад традиційних цивілізацій, що вступили між собою в продуктивний діалог, всесвітня вестернізація, точніше – квазівестернізація (оскільки незахідні народи, споживаючи комерціалізовані культурні сурогати, через це ніяк не долучаються до справді високих зразків культури Заходу) веде до культур-цивілізаційного нівелювання людства. Використовуючи термінологію К. Леонтьєва¹⁴, можна сказати, що на зміну квітучій розмаїтості приходить вторинне спрощення.

Руйнуючи традиційне соціокультурне підґрунтя, квазівестернізація насаджує фрагментарні, поверхові стереотипи. Суперечачи місцевим традиціям, вони переносяться без того класичного культурного супроводу, якими врівноважуються на Заході. Тому на соціокультурні засадничі принципи незахідних регіонів планети глобалізація не менш руйнівню впливає, ніж на їхню економіку чи екологію. Лише на Далекому Сході маємо зразки вдалого оволодіння традиційно-східною культурою західними надбаннями. Цей успіх був досягнутий не через відмову від свого заради західного, а завдяки свідомому й вибірковому використанню тих західних досягнень, які могли бути поєднані з власними традиціями.

Варто наголосити, що найнегативніше квазівестернізація впливає на культуру найближчих у цивілізаційному відношенні до Заходу регіонів: на культуру країн Латинської Америки і пострадянської Євразії. Їхнє власне цивілізаційне підґрунтя в силу численних причин не настільки викристалізоване та міцне, щоб ефективно їй протистояти. Деструктивний вплив комерціалізованої квазівестернізації на стан латиноамериканських, африканських і пострадянських країн зростає і завдяки тому, що значна частина їх освічених представників схильна вважати себе в культурному відношенні «майже західними» людьми.

Як бачимо, зініційований Заходом процес глобалізації ставить людство перед якісно новими, справді

¹³ Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: REFL-book, 1994.

¹⁴ Леонтьев К. Н. Византизм и славянство // Леонтьев К. Н. Избранное. – М.: Изд.-во РА РОГЪ – Московский рабочий, 1993. – С. 19–118.

глобальними, проблемами в економічному, соціальному, політичному, демографічному, екологічному та культурному вимірах. Захід, який після краху СРСР, посів панівне місце у світі та, природно, прагне його зміцнити й утримати, нав'язує решті людства ті програми розвитку, що вигідні йому самому. Для цього активно використовуються міжнародні фінансові інституції, передусім МВФ та Світовий банк. Це викликає зворотну реакцію з боку багатьох незахідних народів, про що свідчить зростання фундаменталістських і націоналістичних настроїв у різних регіонах планети, а також феномен регіоналізму, який можна розглядати як природну реакцію окремих, здебільшого цивілізаційно споріднених, держав на тиск з боку США та транснаціональних корпорацій. Ідеться не лише про утворення та розширення ЄС, а й порівнянні, хоча поки що й значно менш ефективні процеси у Мусульманському світі, Латинській Америці, Південно-Східній Азії, на пострадянському просторі тощо.

У даному разі немає можливості скільки-небудь ґрунтовно зупинитися на обговоренні питання про те, якою мірою країни Сходу, насамперед Китай, спроможні стати реальною альтернативою Заходу в осяжному майбутньому. Проте багато чого дозволяє припускати високий ступінь імовірності світового розвитку саме в цьому напрямі. Про це дозволяє говорити насамперед здатність країн конфуціансько-буддійського, Китайсько-Далекосхідного світу вдало адаптувати передові досягнення Заходу на ґрунті власних фундаментальних принципів і традицій.

Складається враження, що в найближчі десятиліття в глобальному масштабі конкуруватимуть два центри випереджального розвитку: Північноатлантичний і Далекосхідний із їхнім внутрішнім поділом насамперед на Північну Америку й Об'єднану Європу, з одного боку, та на Китай і Японію, з другого. Свої специфічні форми синтезу традиційних цінностей і західних досягнень виробляють Індія та деякі країни Мусульманського Сходу. У складнішій ситуації перебувають держави Чорної Африки, Латинської Америки і пострадянської Євразії, що дотепер не знайшли власного ефективного шляху до постіндустріально-інформаційного суспільства. Вийти на такий шлях — свій власний, неповторний для кожного цивілі-

заційного регіону планети і кожної окремої країни – найважливіше завдання незахідних народів. Але успіх тут нікому наперед не гарантований.

Таким чином, нині, в умовах глобалізації, людство опиняється перед альтернативою. Одна можливість – створення однополюсного (західноцентричного, за домінування США) світу з квазівестернізацією (і, відповідно, експлуатацією, виснаженням та культурною нівеляцією) всіх інших регіонів планети, насамперед – історично найтісніше пов'язаних із Заходом: Латинської Америки, Чорної Африки і пострадянської Європи. Друга можливість – утворення багатопольного світу, за обмеження гегемонії Заходу, головні США, з боку насамперед країн китайсько-далекосхідного кола, а потім і держав Мусульмансько-Афразійської та Індійсько-Південноазійської цивілізаційних систем. У цьому плані свою роль може відіграти і Росія.

Який із цих двох альтернативних варіантів буде реалізований – покаже майбутнє. Схоже на те, що у середньостроковій перспективі буде реалізовуватися перший сценарій з одночасним накопиченням передумов для реалізації другого у перспективі довгостроковій. Кожен із них за своєю суттю є контраверсійним і здатним породити не менш тяжкі випробування, ніж ті, що людство пережило у ХХ столітті.

Отже, події останніх років додали складності, суперечливості та гостроти глобальним трансформаційним процесам. Їх концептуальне осмислення нині веде до певного зміщення наголосів у розумінні тенденцій розвитку людства.

Поведінка кожної держави органічно пов'язана з її цивілізаційною природою. Більше того, у даний час протистояти деструктивним викликам з боку транснаціональних сил глобалізованого світу можуть не стільки ті чи інші окремі країни, скільки окремі цивілізаційні світи. Отже, для винайдення продуктивної моделі соціально-економічного розвитку кожна країна має усвідомлювати власне соціокультурне підґрунтя. Це безпосередньо стосується й України, де питання про власну цивілізаційну ідентичність залишається ще невирішеним.

За умов глобалізації світ не стільки уніфікується за поверхово сприйнятими американськими зразками, скільки набуває вигляду поліцивілізаційної структурно-функціональної системи, в якій окремі цивілізаційні складові поводяться не однаково і своїм традиційним ідейно-ціннісним підґрунтям великою мірою визначають майбутнє народів та країн, що їх складають. Це безпосередньо стосується й України. Тому усвідомлення нашого місця в системі глобального світу має не лише теоретичне, а й першорядне практичне значення.

Україна, поза сумнівом, не «транзитна» чи «порубіжна» або «межова», як про те інколи пишуть¹⁵, а у своїй основі органічна, західна частина Православно-Східнослов'янської цивілізації, з корекцією на те, що внаслідок відомих історичних обставин її західні області, що тривалий час входили до складу центральноєвропейських держав (Речі Посполитої, Австро-Угорщини, міжвоєнної Польщі тощо), є зоною перетину Православно-Східнослов'янської та Західної, Західноєвропейсько-Північноамериканської цивілізацій у межах спільного для них Макрохристиянського світу.

Такий висновок знімає (як некоректно поставлене) питання про належність чи неналежність України до «Європи». Україна, без сумніву, є органічною частиною Макрохристиянського світу, проте в його межах належить не до Північноатлантичної, а (разом з Росією та Білоруссю) до Православно-Східнослов'янської цивілізації. Через її західні області проходить перехідна смуга між цими двома основними компонентами Макрохристиянського світу. Ці компоненти корінням глибоко сягають цивілізаційних структур Середньовіччя, презентованих Західнохристиянським та Візантійсько-Східнохристиянським світами.

Сказане дозволяє чіткіше усвідомити наше місце в сучасному світі. З одного боку, ми стоїмо у найближчому (порівняно з Росією) відношенні до Захо-

---

¹⁵ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 1–10; Дергачев В. Геополітика. – К.: Абрис, 2000. – С. 430; Черниш О. М. Транзитні цивілізації // Практична філософія. – 2001, № 1 (2). – С. 233–242; Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К.: Ін-т історії НАН України, 1995; Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-Ukraine, 1996.

ду, але (як і Росія та Білорусь або Грузія і Вірменія) не є його складовою частиною. Ми не пережили, як народи Заходу, Відродження і Реформації, які разом з капіталізмом та раціоналізмом і сформували тип сучасної західної людини. Тому поради іноземних фахівців та міжнародних фінансових установ щодо проведення у нас економічних реформ мають цілеспрямовано адаптуватися до вітчизняних, багато в чому принципово відмінних від західних, особливо північноамериканських умов. Водночас ми потенційно здатні сприймати євро-атлантичні досягнення найорганічніше порівняно з більшістю інших країн світу. Досвід такої адаптації у нас великий, майже півтисячолітній.

Однобічна орієнтація на Захід, що мала місце упродовж років незалежності і ще більше посилилася після останніх президентських виборів, пов'язана не в останню чергу з хибним усвідомленням нашої власної цивілізаційної ідентичності. Ми – органічна частина Макрохристиянського світу, але маємо власну цивілізаційну природу і власні інтереси, які далеко не завжди відповідають західним чи російським уявленням про наше місце у світі.

Зрозуміло, розвиток взаємовигідних економічних і будь-яких інших зв'язків з країнами Заходу, що мають необхідні для нашого розвитку кошти та технології, є вкрай важливим. Більше того, навіть той мізерний ступінь входження України у загальноєвропейську структуру, який ми маємо на сьогодні, визначає хоч якийсь контроль міжнародної спільноти щодо дотримання нашими органами влади прав людини і різноманітних, національних та релігійних меншин. Захід у цьому плані буде для нас зразком ще тривалий час. Але його кращі надбання мають бути адаптованими до вітчизняного соціокультурного ґрунту. Це може бути здійснено лише цілеспрямовано, через відповідні інституційні механізми.

Лауреат Нобелівської премії Д. Норт¹⁶ визначає інституції як правила гри в суспільстві, або, точніше, продумані людьми обмеження, які спрямовують людську

---

¹⁶ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000.

взаємодію в певне русло. Трьома вимірами інституцій, за ним, є: офіційні правила, неофіційні правила та процедури виконання цих правил і обмежень. Офіційні правила, на його слушну думку, навіть у найрозвинутіших країнах складають лише невелику (хоча дуже важливу) частину сукупності таких обмежень, тоді як неофіційні правила повсюдні. Офіційні правила можна змінити цілеспрямовано і відносно швидко, оскільки вони створюються в інтересах тих, хто має достатню владу, щоб генерувати корисні для себе нові правила. Але неофіційні обмеження змінюються вкрай повільно і спонтанно, забезпечуючи історичну спадковість (бажану чи небажану). Результати цілеспрямованих інституціональних змін залежать від способів їх здійснення. Ці способи, у свою чергу, визначаються всією соціокультурною системою даного суспільства. Залежно від культури певного соціуму введення одних і тих самих правил може дати цілком різні результати: розвиватися у бажаному для реформаторів напрямі, редукуватися у напрямі до попередніх форм або вилитися в потворні соціальні новації.

У більшості країн в освічених колах панує думка, що нормою і оптимальною формою інституціональної системи, яка здатна забезпечувати високий рівень економіки та якості життя, громадянське суспільство і правову державу, при гарантованому русі у напрямі новітнього інформаційно-інноваційного цивілізаційного типу (в контексті глобалізаційних процесів), є саме та інституціональна система, яка на сьогоднішній день утвердилась в провідних країнах Заходу. Відповідно до цього переконання, за активного сприяння західних держав та переважно західних за своїм походженням і природою міжнародних фінансових організацій впродовж низки десятиліть в багатьох країнах світу проводилися реформи. Наслідки в різних регіонах були вражаюче відмінні, від стрімкого піднесення Японії, Південної Кореї, Тайваню, Сінгапура і Південно-Східної Азії у цілому, континентального Китаю, а останнім часом також Індії, до системної деградації країн Чорної Африки (крім Південно-Африканської республіки) та пострадянського простору (за винятком республік Прибалтики), при, переважно, тупцюванні на місці, з періодичними підйомами та падіннями провідних держав Латинської Америки, Північної Африки, Близького та Середнього Сходу.

Світовий досвід доводить, що, як показав Ю.М. Пахомов¹⁷, механічне перенесення західних принципів організації економічного життя на незахідний цивілізаційний ґрунт повсюдно дає виключно негативні наслідки, приклади чого дає абсолютна більшість африканських, латиноамериканських та пострадянських країн, тоді як успіху досягають лише ті держави, уряди яких свідомо, послідовно і цілеспрямовано адаптують елементи західних інституцій (а не західну інституціональну систему як таку) до власних цивілізаційних умов, синтезують і модернізують свої традиційні цивілізаційно-національні інституції через адаптацію певних, визнаних не лише корисними, а й такими, що можуть бути адаптованими конкретним середовищем, явищ і досягнень Західної цивілізації. Повсюдно це визначається вмінням відповідно до місцевих умов і потреб ефективно поєднувати своє і запозичене за принципом адаптації другого до першого. Зразок такого шляху дають передусім Японія з далекосхідними «тиграми» та Китай. Обов'язковими умовами успіху на цьому шляху є сила й ефективність держави і довіра народу до неї та обраного урядового курсу. А останнє можливе лише тоді, коли цей курс відповідає, а не суперечить, базовим соціокультурним ментально-ціннісним засадам відповідного суспільства та наочно демонструє його корисність для пересічного громадянина.

За інших рівних умов там, де суспільство і держава, між якими існує консенсус, досягають синтезу власних неформальних та формальних інституцій (як аспекту сформованого століттями їх цивілізаційно-національного життя) з інституціональними, переважно західного походження, інноваціями, маємо успіх. Навпаки, в разі, коли консенсусу між суспільством та державою немає, і влада (ширше – можливо-владна спільнота) механічно, часто-густо брутально та насильницьки, запроваджує зміни, намагаючись силоміць втиснути наявні інституції, що історично

---

¹⁷ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благодтв. фонд «Международный деловой центр», 1998. – С. 225–260; Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 390–442.

склалися, у прокрустове ложе обраних схем, перетворення приречені на неуспіх.

Відтак чи не основною проблемою реформування, зокрема, якщо не насамперед – реформування економіки, є ґрунтовна розробка та послідовне планомірне проведення достатньо сильною для цього державою довгострокової програми, яка б спиралася на концепцію адаптації бажаних інституціональних змін (введення відповідних формальних правил) до реальних офіційних, а головню, неофіційних, негласних інституцій, які формувалися століттями і є невід'ємною (подобається це нам чи ні) цивілізаційно визначеною складовою соціально-економічного та соціокультурного життя країни.

Висновки

Наведені вище міркування дають підстави для таких висновків.

1. Сутністю глобалізації є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему. У світі дедалі потужніше діють глобальні закономірності та тенденції, характер яких визначається переважно інтересами та можливостями невеликої кількості найпотужніших держав і транснаціональних корпорацій. Тому основною суперечністю глобалізації є суперечність (що посилюється) між групою найрозвинутіших країн Заходу й рештою людства, яке зазнає експлуатації (головню через нееквівалентний обмін) з боку світових лідерів і все більше у своїй масі відстає від них. Ця суперечність розкривається в багатьох аспектах, серед яких можемо виокремити: інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний і культурний.

2. Світове домінування Заходу, передусім США, обумовлює нав'язування властивих йому уявлень, принципів урядування, правових норм і стереотипів діяльності та поведінки, зокрема й у сфері економіки, решті народів і цивілізацій. Але вони здебільшого дисонують з традиційними ідейно-ціннісно-мотиваційними засадами останніх, руйнуючи їх чи

утворюючи з ними суперечливий і маложиттєздатний симбіоз, як те, що спостерігаємо в Африці, Латинській Америці або на пострадянському просторі. Більше того, нав'язування цінностей і форм життєдіяльності незахідним суспільствам часом, як то спостерігається, зокрема, в мусульманському світі, породжує їх різке відторгнення та зростання антизахідних настроїв. Конфлікт між традиційними, здебільшого неформальними інституціями і формально-раціональними інститутами західного походження, які прагнуть перенести на чужий ґрунт, породжує дисонанс, кризу та деструкцію в усіх сферах життя.

3. Продуктивною є лише така форма сприйняття західних досягнень представниками інших цивілізацій, коли вони вибірково та цілеспрямовано адаптуються до місцевих ментально-культурно-ціннісних традицій, умов життя і стереотипів поведінки, узгоджуючись, а не дисонуючи з ними. Це в кожному випадку передбачає чітке усвідомлення народом свого цивілізаційного підґрунтя й етнокультурних властивостей. Позитивні приклади такого підходу до модернізації демонструють Японія, Південна Корея і Китай, що утворюють нині другий (за збереження поки що Заходом панівних позицій у світі) цивілізаційний центр випереджального розвитку на планеті.

Отже, усвідомлення Україною своєї цивілізаційної ідентичності та місця у глобалізованому світі повинно сприяти виробленню нею оптимальної моделі соціально-економічного розвитку. Тому подальше дослідження глобалістично-цивілізаційної проблематики видається вкрай важливою. Вона має не лише теоретичне, а й першочергове практичне, економічне значення.

Література

1. Гелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. — К.: Фенікс, 2003. — С. 24–33.
2. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. — К.: КНЕУ, 2001.
3. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. — К.: КНЕУ, 1998.
4. Дергачев В. Геополітика. — К.: Абрис, 2000. — С. 430.

5. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-Ukraine, 1996.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 1–10.
7. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000.
8. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К.: Феникс, 2002.
9. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Бл. фонд «Международный деловой центр», 1998.
10. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотв. фонд «Международный деловой центр», 1998. – С. 225–260.
11. Сіденко С. Соціально-економічний вимір сучасної глобалізації // Міжнародна економічна політика. – 2004. – Том 1 (№ 1).
12. Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К.: Ін-т історії НАН України, 1995.
13. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002.
14. Філіпенко А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації. – К.: Знання, 2000.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 3.
16. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 390–442.
17. Черниш О. М. Транзитні цивілізації // Практична філософія. – 2001, № 1 (2). – С. 233–242.
18. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація: У 2 т. – Х.: Основа, 2001.
19. Шепелев М. А. Глобалистика: В 2 ч. – Днепропетровск: ДНУ, 2001.

Стаття надійшла до редакції 6.12.2004